УДК 37 (09)

Попиченко С.С.
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дошкільної світи
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкриваються психологічні особливості розвитку мотиваційної сфери дітей 5 – 7 років на прикладі ігрового, широкого пізнавального та навчально-пізнавального мотивів. Акцентується увага на на визначенні понять мотиву та ієрархії (підпорядкованості) мотивів. Відслідковується вплив основних видів діяльності (гри, пізнання, навчання) та відповідних їм мотивів на психічний розвиток дошкільника.

Ключові слова: мотиваційна сфера, дошкільний вік, гра, пізнання, навчання, ігровий, широкий пізнавальний та навчально-пізнавальний мотиви.

Попыченко С.С.

Психологические особенности развития мотивационной сферы детей старшего дошкольного возраста

В статье раскрываются психологические особенности развития мотивационной сферы детей 5 – 7 лет на примере игрового, широкого познавательного и учебно-познавательного мотивов. Акцентируется внимание на определении понятий мотива и иерархии (соподчинённости) мотивов. Прослеживается влияние основных видов деятельности (игры, познания, обучения) и соответствующих им мотивов на психическое развитие дошкольника.

Ключевые слова: мотивационная сфера, дошкольный возраст, игра, познание, обучение, широкий познавательный и учебно-познавательный мотивы.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. У нинішній складний час об’єктивних соціальних тенденцій розвитку, надмірної прагматизації життя, зміни пріоритетів особливо гостро постає проблема формування в юного покоління збалансованої системи цінностей, а відтак

і мотивів дій та вчинків, що ними зумовлюються. Як стверджував всесвітньовідомий український педагог-творець В.О.Сухомлинський, «добрі, людські почуття і спонукання ніколи не хвилюватимуть душу людини, не стануть спонукальним мотивом її вчинку, якщо вона у дитинстві не пройшла школи виховання добрих почуттів» [6, с.29].

Дошкільне дитинство, за визначенням В.О.Сухомлинського, – «це світ особливий», вік, який відіграє «виключно важливу роль у формуванні людської особистості» [6, с.49]. У дитини паралельно з усвідомленням зовнішнього світу розвивається й усвідомлення себе, що приводить до створення Я. Формування самосвідомості перебуває у взаємозв'язку з розвитком мотиваційної сфери. Система мотивації включає такі види мотивів, як інтерес до світу дорослих, налагодження та збереження позитивних взаємин з дорослими й однолітками, самоствердження, ігровий, пізнавальний, змагальний, досягнення успіху тощо.

Особливої актуальності і важливості набуває проблема розвитку мотиваційної сфери дітей від п'яти до шести-семи років, яких відносять до старшого дошкільного віку. Особистісний розвиток дітей означеного віку має вагоме значення для їх дорослішання, формування психологічної готовності до шкільного учіння, успішної адаптації у школі.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Проблемі мотивації поведінки людей присвятили свої праці такі відомі дослідники, як Л.І.Божович, В.О.Іванніков, О.М.Леонтьєв, К.Обуховський, С.Л.Рубінштейн та ін.

Мотиви поведінки та діяльності в дошкільному віці розкриваються у роботах Л.І.Божович, Л.С.Виготського, О.В.Запорожця, Д.Б.Ельконіна, Н.А.Короткової, Л.Ф.Обухової та ін. Проблему ігрової мотивації дій і вчинків досліджували і розглядали у працях Р.Й.Жуковська, Д.Б.Ельконін, Г.Г.Кравцов, С.Л.Новосьолова, Л.С.Славіна, О.П.Усова; пізнавальної мотивації – Д.Б.Годовікова, Н.І.Гуткіна, М.І.Лісіна, О.М.Матюшкін,

О.М.Подд'яков, В.С.Юркевич; учбової мотивації – З.М.Богуславська, А.Л.Венгер, А.К.Маркова, М.В.Матюхіна, Н.Ф.Тализіна, П.М.Якобсон.

Метою статті є виявлення психологічних особливостей розвитку та встановлення ієрархічної структури мотиваційної сфери дітей 5 – 7 років (на прикладі основних мотивів поведінки і діяльності дітей 5 – 7 років: ігрового, широкого пізнавального та навчально-пізнавального).

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивація поведінки людини визначається потребами (бажаннями, прагненнями, інтересами), відображає світоглядну позицію особистості, систему її ставлень до життя, довкілля та самої себе. Мотив розкриває сенс, який мають для людини її дії та вчинки, їх життєве значення.

Найширше визначення мотиву дається в працях Л. І. Божович: це «все, що спонукає активність дитини», «те, заради чого здійснюється діяльність на відміну від мети, на яку ця діяльність спрямована» [1, с.22]. В якості мотивів «можуть виступати предмети зовнішнього світу, уявлення, ідеї, почуття і переживання», «все те, в чому знайшла своє втілення потреба» [1, с.42]. Мотивами є як безпосередні потреби, які сприймаються людиною як потреба в чомусь, так і опосередковані потреби, які можуть виражатися в бажаннях, почуттях, а також вищі духовні потреби, що виявляються в інтересах, ідеалах, цінностях, крім того, в якості спонукань поведінки розглядаються прийняті наміри, почуття обов'язку тощо.

Ієрархія (підпорядкування) мотивів – важливе особистісне новоутворення дошкільного віку: одні мотиви набувають важливішого значення для дитини, ніж інші. Ієрархія мотивів становить особливу психічну дію, що вже вимагає від дитини певних зусиль: відмови від менш привабливого заради більш привабливого.

Для того, щоб охарактеризувати провідні мотиви, які спонукають поведінку і діяльність дитини в дошкільному віці, ми виділили такі головні види діяльності дітей на даному віковому етапі: гра, пізнання (допитливість) і навчання як засвоєння конкретних знань, умінь і навичок. Ці види

діяльності та відповідні їм мотиви (ігровий, пізнавальний і навчальний) були обрані нами для вивчення.

У нашій роботі розрізняються широкий пізнавальний мотив і навчально- пізнавальний мотив. Широкий пізнавальний мотив розуміється як інтерес до фактів, подій і явищ оточуючого світу, тобто як допитливість. Навчально-пізнавальний мотив – як прагнення до засвоєння конкретних знань, умінь, навичок.

У вітчизняній психології склалося уявлення про гру як провідну діяльність дитини дошкільного віку. В.О.Сухомлинський зазначає: «Для дитини гра – найсерйозніша справа. У грі розкривається перед дітьми світ, розкриваються творчі здібності особистості. Без гри немає і не може бути повноцінного розвитку дитини. Гра – це величезне світле вікно, через яке у духовний світ дитини вливається живильний потік уявлень, понять про оточуючий світ. Гра – це іскра, яка запалює вогник допитливості» [6, с.183].

Провідна діяльність – це не просто діяльність, яка найчастіше зустрічається на даному ступені розвитку дитини, а діяльність, «розвиток якої обумовлює найголовніші зміни в психічних процесах і психологічних особливостях особистості дитини на даній стадії її розвитку» [4, с.515]. У провідній діяльності виникають і всередині неї диференціюються інші, нові види діяльності: наприклад, навчання виникає в грі; у провідній діяльності формуються або перебудовуються пізнавальні психічні процеси: у грі дошкільника формуються процеси активної уяви дитини, у навчанні в шкільному віці – процеси абстрактного мислення; від провідної діяльності істотно залежать спостережувані в даний період розвитку основні зміни особистості дитини: дитина-дошкільник саме в грі засвоює суспільні функції і відповідні норми поведінки людей [4, с.515].

Н.Я.Михайленко [5] виділяє наступні мотиви сюжетно-рольової гри: відтворення емоційно значущих реальних подій; відтворення дій емоційно значимого дорослого, старшої дитини, однолітка через прийняття його ролі;

спілкування з однолітками); фантазування – створення в грі особливої дійсності.

На думку О.Є.Кравцової [3], в дошкільному віці провідною діяльністю є не тільки сюжетно-рольова гра, а п'ять видів ігор, які послідовно змінюють одна одну: режисерська, образна, сюжетно-рольова, гра з правилами і знову режисерська гра, але на якісно новому рівні розвитку.

У дошкільному дитинстві в ігровій діяльності розвивається мотиваційна сфера: формується «... первинна емоційно-дієва орієнтація в сенсах людської діяльності, виникає усвідомлення свого обмеженого місця в системі відносин з дорослими і потреба бути дорослим» [7, с.323]. Виникає нова психологічна форма мотивів: «... у грі відбувається перехід від мотивів, що мають форму доусвідомлених афективно забарвлених безпосередніх бажань, до мотивів, які мають форму узагальнених намірів, що стоять на межі свідомості» [7, с. 323]. Д.Б.Ельконін називає гру «школою довільної поведінки», так як дитина, виконуючи ігрову роль, навчається контролювати свою поведінку.

Рушійною силою психічного розвитку дитини, з погляду Л.І.Божович, є вроджена потреба в нових враженнях, на основі якої виникає пізнавальна потреба – сильний безпосередній мотив, що спонукає поведінку дитини. Пізнавальна потреба стимулює розвиток пізнавальної активності і проявляється в пізнавальній діяльності. Пізнавальний інтерес «змушує людину активно прагнути до пізнання, активно шукати способи і засоби задоволення спраги знання, що виникла у неї» [1, с.12].

Вищим рівнем розвитку пізнавальної потреби науковці визначають допитливість. Саме допитливість В.О.Сухомлинський вважає головним стимулом і рушійною силою навчання дитини, оскільки вона активізує мислення, є проявом образно-емоційного засвоєння дитиною дійсності. Допитливість сприяє виникненню і зміцненню інтересів, різноманітних форм особистісного ставлення до знання, появі власне потреби в знанні.

Спочатку пізнавальне ставлення до дійсності включене до ігрової і практичної діяльності дитини. Але поступово у дошкільнят починає формуватися новий вид інтелектуальної діяльності, яка обумовлюється перш за все новою пізнавальною мотивацією, здатною визначити характер міркувань дітей [1].

В результаті пізнання оточуючого у дитини формується певна картина світу. В.О.Сухомлинський підкреслює тісний взаємозв'язок пізнання та емоційної сфери дошкільника: «Дитяче бачення світу – це своєрідна художня творчість, образ, сприйнятий і в той же час створений дитиною, несе в собі яскраве емоційне забарвлення. Діти переживають бурхливу радість, сприймаючи образи оточуючого світу і добавляючи до них щось від фантазії» [6, с.12].

Цінними є настанови відомого педагога щодо взаємозв'язку між сприйманням оточуючого світу та розвитком мислення дошкільника: «У період дитинства мислення, мисленнєві процеси повинні якомога тісніше пов'язуватися з живими, яскравими, наочними предметами оточуючого світу. Нехай дитина спочатку не замислюється над причинно-наслідковими зв'язками, нехай вона просто розглядає предмет, відкриває в ньому щось нове» [6, с.104]. В.О.Сухомлинський наголошує на індивідуальних особливостях пізнавальної діяльності дітей: «Кожна дитина по-своєму бачить оточуючий світ, по-своєму сприймає речі та явища, по-своєму міркує» [6, с.186].

Пізнавальний інтерес є важливим компонентом навчальної мотивації. Навчальна діяльність є провідним типом діяльності в молодшому шкільному віці. Однак у системі дошкільної освіти значна увага приділяється формуванню готовності дітей до шкільного навчання. В.О.Сухомлинський зауважує: «Уміння вчитися включає в себе низку умінь, пов'язаних з оволодінням знаннями: уміння читати, писати, спостерігати явища оточуючого світу, мислити, виражати свою думку словами. Ці уміння

є, образно висловлюючись, інструментами, без яких неможливе оволодіння знаннями» [6, с.190].

Вирішальним в плані ефективності навчальної діяльності є характер навчальних мотивів: вона набагато вища при внутрішній мотивації, в якості означених мотивів виступають одержувані знання, засвоювані види пізнавальної діяльності. Відсутність безпосереднього мотивації, яка виходить із власне навчальної діяльності, обумовлює засвоєння знань, які недостатньо впливають на психічний розвиток і на формування особистості дитини.

Експериментальне дослідження здійснювалось за допомогою методики Н.І.Гуткіної «Іграшки-книжки-цифри» [2]. Сутність методики в тому, що дитині пропонується зробити вибір між грою з малопривабливими для неї іграшками і слуханням до кінця казки, перерваної на найцікавішому місці, коли незрозуміло, хто з героїв переможе. Після здійснення першого вибору дитина повинна була здійснити ще низку виборів між різними заняттями, в результаті чого можна визначити ієрархію досліджуваних мотивів в її мотиваційній сфері.

Отримані в результаті дослідження дані дозволили стверджувати наступне:

1. Кожний із досліджуваних у роботі вікових періодів має відмінну від інших вікових груп будову мотиваційної сфери. Особливість будови мотиваційної сфери в кожному віці обумовлена неповторним поєднанням наступних параметрів: прояв кожного з головних мотивів поведінки і діяльності дітей 5 – 7 років, найбільш характерна для віку ієрархія цих мотивів, домінуючий мотив (що перебуває на вершині мотиваційної ієрархії).

2. Для дітей 5-річного віку найбільш характерною є наступна будова мотиваційної сфери: найбільшого прояву набуває ігровий мотив, на другому місці за виявом – широкий пізнавальний мотив і на третьому місці за проявом – навчально-пізнавальний мотив; найхарактерніший для віку

варіант ієрархії мотивів: на вершині – ігровий мотив, а пізнавальні мотиви, які спонукають самостійну пізнавальну діяльність, не виявляються; на вершині мотиваційної ієрархії в цьому віці практично однаково часто зустрічається або ігровий, або широкий пізнавальний мотив.

3. Для дітей 6-річного віку найбільш характерною є наступна будова мотиваційної сфери: за проявом немає одного найбільш вираженого мотиву – досить виражені відразу два пізнавальних мотиви (широкий пізнавальний мотив і навчально-пізнавальний мотив), а ігровий мотив проявляється значно рідше; найхарактерніший для віку варіант ієрархії мотивів: на вершині – широкий пізнавальний мотив, на другому місці – навчально-пізнавальний мотив, а ігровий мотив – на третьому місці або взагалі не проявляється; на вершині мотиваційної ієрархії в цьому віці найчастіше перебуває широкий пізнавальний мотив.

4. Для дітей 7-річного віку найбільш характерною є наступна будова мотиваційної сфери: як і в 6-річному віці, за проявом немає одного найбільш вираженого мотиву, досить виражені відразу два пізнавальних мотиви (широкий пізнавальний мотив і навчально-пізнавальний мотив, а ігровий мотив проявляється значно рідше; найхарактерніший для віку варіант ієрархії мотивів: на вершині – навчально-пізнавальний мотив, на другому місці – широкий пізнавальний мотив, а ігровий мотив – на третьому місці, або взагалі не проявляється; на вершині мотиваційної ієрархії в цьому віці найчастіше перебуває навчально-пізнавальний мотив.

5. Розвиток мотиваційної сфери дитини від п’яти до семи років відбувається у напрямі послаблення ігрового мотиву (зменшення його прояву і сили) та посилення різних пізнавальних мотивів, що є підґрунтям пізнавальних мотивів учіння (збільшення прояву і сили широкого пізнавального і навчально-пізнавального мотиву).

Висновки дослідження. Результати дослідження можуть становити інтерес для педагогів-практиків з погляду організації роботи з дітьми з врахуванням вікових особливостей їх мотиваційної сфери. Дані про те, що

ієрархії мотивів у мотиваційній сфері 5-річних та 6-річних дітей, які у сучасній практиці об'єднані у одну вікову групу, мають відмінності, доводять необхідність врахування їх психологічних особливостей при побудові розвивальної та навчальної роботи з дітьми. Також результати роботи показують, що для початку систематичного навчання в школі необхідно сформувати відповідну мотивацію – виражене домінування навчально- пізнавального мотиву.

Список використаної літератури:

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Гуткина Н. И. Методика исследования мотивационной сферы детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста / Н. И. Гуткина // Психологическая наука и образование. – 2006. – № 3. – С. 17 – 25.
3. Кравцова Е.Е. Школа для маленьких или маленькая школа? / Е.Е. Кравцова // Психологическая наука и образование. – 2005. – № 2. – С.32 – 38.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Владос, 2005. – 552 с.
5. Михайленко Н. Я. Содержание и структура сюжетно-ролевой игры / Н.Я.Михайленко // Проблемы дошкольной игры: психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1997. – С. 18 – 31.
6. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський. – К.: Видавництво «Акта», 2012. – 564 с.
7. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М.: Академия, 1999. – 360 с.